

UOT 811.111.

Ülviyyə Əliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
ulviyye_a@yahoo.com

CÜMLƏNİN NOMINATİV STRUKTURU VƏ İSMİN HAL KATEQORİYASI

Açar sözlər: *morfosintaktik kateqoriya, analitik hal, müəyyən təsirlik hal, qeyri-müəyyən təsirlik hal, nominativ dillər.*

Key words: *morphosyntactic category, analytic case, definite accusative case, indefinite accusative case, nominative languages.*

Ключевые слова: *морфосинтаксическая категория, синтетический падеж, аналитический падеж, определенный винительный падеж, неопределенный винительный падеж, номинативные языки.*

Cümlənin nominativ strukturunun formalaşmasında ismin halları və ümumən, ismin hal sistemi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Beləki dildə fellərin təsirlilik və təsirlik üzrə differensiallaşması, təsirli fellər tərəfindən tələb edilən müstəqim obyektin formalaşması cümlənin nominativ strukturunu yaradan başlıca amillərdəndi. Bu baxımdan nominativ dillərdəki hal sistemi bu dilləri kon-tensiv tipologiya baxımından fərqləndirilən başqa dil tiplərinə qarşı qoyur.

Hal kateqoriyası türkoloji dilçilikdə həm sinxron, həm də diaxron planda kifayət qədər araşdırılan kateqoriyalardandır. Eyni fikri Azərbaycan dilçiliyinə də şamil etmək olar.

İsmi hallarının türk dillərində diqqəti cəlb edən bir ortaq sistemi var. Bəzi dillərdə halların qismən fərqlənməsi isə tarixi aspektdə öz izahını tapır. Yakut (saxa) dilində ismin ziyəlik halı yoxdur. Bu isə yakutların ümumtürk birliyindən bu halın yaranmasından daha əvvəl ayrılması, pradilan ilkin mərhələsində bu halın olmaması, bəzən sonradan itirilməsi ilə izah olunur [1, s.269-281]. Bəzən isə yakut dilində ziyəlik halın olmamasını daha qədim aktiv quruluşun yeni nominativ quruluşla əvəzlənməsindən əvvəl bu dilin başqa türk dilləri ilə əlaqəsinin kəsilməsi ilə bağlayırlar [2, s.67-71]. Maraq doğuran məsələlərdən biri də budur ki, ümumi Hind-Avropa birliyində də ziyəlik halın formativinin vahid modeli olmamışdır. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də ziyəlik halın işlənməsində məhdudiyət var. Ziyəlik hal öz mənşəyinə görə təsirlik halla əlaqələndirilir. Göytürk dilinin morfologiyasını öyrənən Ə.Rəcəbli yazır: "...türk dilləri vəziyyətinin ən qədim mərhə-

ləsində qrammatik halların sayının daha az olduğunu düşünmək olar. Məsələn, iki hal – qeyri-müəyyən və obyektiv-possesive hallar olmuşdur. Bunlardan sonuncu müasir ziyəlik və təsirlik halların funksiyalarını ifadə etmişdir” [3, s.91]. Hal tarixi kateqoriyadır. Bu kateqoriyanın yaranması, formalaşması, diferensiasiyası uzun bir tarixi inkişafın nəticəsidir [3; 4].

Orxon-Yenisey abidələrinin dilində ismin səkkiz halının mövcud olduğu göstərilir: adlıq, ziyəlik, yönlük, istiqamət, təsirlik, yerlik, alət-birgəlik, çıxışlıq hallar [3, s.91]. Bu halların ikisi müasir Azərbaycan, ümumən, Oğuz dillərində işlənir. Orxon-Yenisey dillərində alət – birgəlik hal -n, -ın, in şəkilçiləri ilə əmələ gəlir. Bu hal iş və ya hərəkətin aləti ilə yanaşı işin görülmə tərzini və ya üsulu, işin birgəliyi, işin görüldüyü zaman, işin icra yeri və birləşdirici münasibət mənalarnı da bildirmişdir” [3, s.132-134]. Bu halın izləri bir qrup zərflərdə müşahidə edilir: yazın “yazda”, yayın “yayda”, güzün “payızda”, yarınlıq “sabah” və s.

Müasir Azərbaycan dilində mövcud olmayan hallardan biri də istiqamət halıdır. Abidələrin dilində bu hal -arı, -aru, -qarı, -qaru, bəzi mənbələrə görə isə həm də -ra, -rı, -ru şəkilçiləri vasitəsilə yaranır. Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçilərin qalıqları bir neçə sözdə müşahidə edilir. Məs: ilgəri>iləri>irəli; yukğaru>yuxarı; dışğaru>dışarı.

Müasir türk dillərində, əsasən, altılıq hal sistemi özünü göstərir: adlıq, ziyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq. Buna görə də belə bir fikirlə razılaşmalı oluruq ki, türk dilləri vahid bir hallanma sisteminə malikdir. Türk dillərində “nə rus dilindəki birinci, ikinci və üçüncü tip hallanma, nə də alman dilindəki zəif, qüvvətli və qarışıq hallanma tipləri vardır” [5, s.97]. Bununla yanaşı, bəzi tədqiqatlarda mənsubiyyət şəkilçisiz hallanma, mənsubiyyət şəkilçili hallanma və əvəzliliklərin hallanması ayrıca hal tipləri kimi qiymətləndirilir [6, s. 22-117]. Türk dillərindəki hallanmanı bu dillərin ayrıca budaqları üzrə təsnif edənlər də olmuşdur. Bu baxımdan oğuz, uyğur-qıpçaq və karluq hallanma tipi fərqləndirilir [4, s.60-70].

Türk dillərində halların sayı bəzən süni şəkildə şişirdilir. Sintetik və analitik hallar bir-birindən fərqləndirilir. Köməkçi adlar, qoşmalar hal yarıdan vasitələr kimi qəbul edilir. Hal morfoloji kateqoriyadır. İsmnin hal şəkilçiləri cümlə və söz birləşməsi daxilində sözlərin qrammatik əlaqəsinə, qrammatik baxımdan bir-birinə bağlanmasına xidmət edir. Məhz buna görə də hal kateqoriyası bəzən morfosintaktik kateqoriya hesab edilir. Lakin köməkçi sözlərin, qoşmaların hal şəkilçilərinə uyğun sistemli funksionunu yerinə yetirməsi türk dillərində analitik hal formalarının fərqləndirilməsinə əsas vermir. Türk dillərində halların sayının müasir dil baxımından fərqli olduğunu görürük. Belə ki, bəzi türk dillərində doqquz hal mövcuddur. Lakin bu,

həmin dillərin coğrafi mövqeyindən irəli gəlir. Qarşılıqlı əlaqə bu dillərdə hal sisteminin fərqlənməsinə səbəb olmuşdur.

Türk dillərində hallar iki qrupa ayrılır: 1) qrammatik hallar; 2) məkani hallar. Azərbaycan dilçiliyində məkani hallar M.Hüseynzadə tərəfindən məkani-qrammatik hallar kimi qiymətləndirilmişdir [7, s.74]. İsmi halları, onların adları, miqdarı haqqında müxtəlif fikirlər olmuşdur. 1934-cü ilə qədər isim halları şəkilçilərinə görə izah edilmiş, onların sayı səkkizə çatdırılmışdır. 1934-cü ildən sonra ismin hallarına ad verilmiş, birgəlik hal ayrıca hal kimi qəbul edilmiş, beləliklə ismin yeddi halının mövcud olduğu göstərilmişdir. Bir qədər sonra həm birgəlik, həm də yiyəlik hal çıxarılmış, ismin beş halının mövcud olması fikri yaranmışdır. 1944-cü ildən etibarən yiyəlik hal yenidən ismin halları sırasına daxil edilmiş, ismin halları altıya çatdırılmışdır [8]. Bir sıra türk dillərində olduğu kimi, müasir Azərbaycan dilində də ismin altı halının mövcud olması artıq qəbul edilməkdədir. Azərbaycan dilçiliyində adlıq, yiyəlik, təsirlik halları qrammatik, yönlük, yerlik, çıxışlıq halları isə məkani-qrammatik hallara daxil edilir.

Adlıq hal. Adından da görüldüyü kimi, adlıq hal əşyanı göstərməyə xidmət edir. Lakin adlıq halda olan isimlər ümumilik, qeyri-müəyyənlik, mücərrədlik də bildirir. Bu halın xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur. Başqa sözlə, isimlər, yaxud isimləşmiş sözlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən cümlədə adlıq halda olur və öz funksiyasını yerinə yetirir. Eləcə də isimlər və ya isimləşmiş sözlər cəmdə, mənsubiyyət formasında adlıq halda ola bilər. Bir sıra dillərlə müqayisədə türk dillərində və eləcə də Azərbaycan dilində adlıq hal daha geniş funksional imkanlara malikdir. Bu baxımdan N.K.Dmitriyev yazır: “türk dillərində adlıq halın funksiyası rus dilindəki adlıq halın funksiyasından daha genişdir. Rus dilində adlıq hal ancaq mübtədə halıdır, başqırd dilində isə adlıq hal mübtədə halı olmaqla yanaşı təsirlik, yiyəlik və hətta bəzən də yerlik, çıxışlıq, yönlük halları da ifadə edə bilər” [9, s.62].

Abidələrin dilində hal kateqoriyasının təşəkkül dövrü keçdiyi, funksional diferensiallaşmaya uğradığı görünür. Müasir türk dillərində halların sayca azalması, həm ifadə, həm də məzmun planında diferensiallığını tapması da həmin inkişaf prosesinin nəticəsidir. Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin dilində təkcə məkani-qrammatik hallar deyil, qrammatik hallar da bir-birinin yerində işləyə bilər. Müasir türk dillərində “qrammatik hallardan biri digərinin vəzifəsində işləyə bilmir. Məkani-qrammatik halların bir-birini əvəz etməsi isə yalnız dialektlərə xas xüsusiyyətdir” [3, s.93]. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin dili də halların funksional diferensiallaşma prosesi keçirdiyini göstərir.

Eyni fikri adlıq hal haqqında da söyləmək olar. Adlıq halın funksional imkanları daha geniş olmuş, sıfır formalı hal demək olar ki, bütün halların funksiyasını daşıya bilmişdir. Bu baxımdan Q.Ramsted yazır: "...nə zaman ki adlıq hal geniş və hərtərəfli istifadə dairəsinə malik idi, bundan əlavə əsas fellər köməkçi fellərin yardımı ilə hərəkətin dəqiq təsvirini verə bilirdi, həmin dövrdə hallara və hal şəkilçilərinə bir o qədər də ehtiyac olmamışdır" [10, s.32].

Adlıq hal – nominativus qrammatik subyekti ifadə edən yeganə haldır. Bu baxımdan adlıq hal bəzən subyekt və ya mübtədə halı kimi də qəbul edilir. İsimlər və ismin yerində işlənən, yəni substantivləşən bütün nitq hissələri cümlədə mübtədə vəzifəsində işləyə bilər. Lakin o da nəzərə alınmalıdır ki, adlıq halda olan söz ya müstəqil olaraq tamamlıq və təyin, qoşmalarla işlənərək zərflik, müəyyən şəxsdə ismi xəbər vəzifəsində işləyə bilər. "Dilin qrammatik sistemində hal kateqoriyalarının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bu kateqoriya vasitəsilə isimlər cümlədə müxtəlif sözlərlə əlaqələnir və bu əlaqələr nəticəsində bir çox mənalar əmələ gəlir. Buna görə də cümlənin təşəkkülündə hal kateqoriyası mühüm rola malikdir" [11, s.200-201].

Yiyəlik hal. Nominativ dillərin hal sistemində yiyəlik hal, yaxud da genitiv xüsusi yer tutur. Müasir Azərbaycan dilində bu hal yiyəlik, sahiblik, aidlik mənası ifadə edir. Yiyəlik halda olan isim əsasən üçüncü növ ismi birləşmənin birinci tərəfi kimi işlənir və iki əşya arasındakı aidlik, yiyəlik münasibətlərini bildirir. Məs: qapının açarı, evin pəncərəsi, tələbənin kitabı və s. Yiyəlik hal tək-cə yiyəlik, sahiblik məzmunu bildirmir.

Yiyəlik hal yeganə haldır ki, müstəqim olaraq fellərlə əlaqədar olmur. Azərbaycan yazılı abidələrdə də yiyəlik hal sahiblik, aidlik münasibətlərini bildirir. Samitlərdən sonra -ın, -in, -un, -ün, saitlərdən sonra isə -nın, -nin, -nun, nün şəkilçisi ilə ifadə olunur. Lakin yazılı abidələrdə birinci tərəfin yiyəlik hal şəkilçisiz işləndiyi at kökcü, igidim əmanəti, ağağın başı, atası yanı, atası taxtı kimi birləşmələr üstünlük təşkil edir [12, s.42]. Azərbaycanın müxtəlif dövrlərə aid olan yazılı abidələrində yiyəlik halın şəkilçisiz forma ilə ifadə olunması, adlıq halın yiyəlik halı əvəz etməsi müşahidə edilir, məsələn: Qazan divanında bunə qapı baca yoq idi (DQ-XV); heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz (İ.N. XIV). Məcnun ünün eşidəndə Leyli (Ş.İ.X. XV). Leyli yolun dutub durardı (M.F. XVI) və s. Bu cür birləşmələrin yazılı abidələrin dilində çox işlənməsi yiyəlik halın təkamül prosesi ilə bağlı olan bir hadisə kimi qəbul edilə bilər.

Türk dillərində hal sisteminin formalaşması tarixi qədim türk yazılı abidələrindən çox qədimə gedir. Bəzi mənbələrdə yiyəlik hal ən qədim hallardan hesab edilir [13, s.161]. Ümumən, belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, türk dillərinin ilk yazılı abidələrində yiyəlik hal qrammatik hal

kimi mövcud olmaqla yanaşı, ismin halları arasında xüsusi yer tutmuş, formaca və mənaca ismin başqa hallarından seçilmişdir [14, s.95].

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də yiyəlik hal iki əşya arasında mənsubiyyət və ya yiyəlik, sahiblik anlayışını ifadə edir. Abidələrin dilində yiyəlik hal -ın, -in, saitle bitən sözlərin sonuna nın şəkilçisi artırmaqla əmələ gəlir. Dodaq ahəngi zəif olduğu üçün şəkilçilərin dodaq variantı müşahidə edilmir. Şəkilçi burun n₁ samitinə malikdir, lakin bu samitin yerinə adi -n samiti işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində yiyəlik halın iki forması fərqləndirilir: 1) şəkilçili yiyəlik hal; 2) şəkilçisiz yiyəlik hal. Şəkilçili yiyəlik hal müəyyən yiyəlik, şəkilçisiz yiyəlik hal qeyri-müəyyən yiyəlik hal kimi qəbul edilir [8, s.24]. Bu fikirlə razılaşmalı oluruq. Belə ki, məsələyə müasir dil baxımından, yəni sinxron planda yanaşsaq, şəkilçili və şəkilçisiz yiyəlik halların müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik baxımından korrelyasiya təşkil etdiyini görürük. Türkoloji dilçilikdə bəzən qeyri-müəyyən yiyəlik hal adlıq hal kimi qəbul edilir. Məsələyə sinxron planda yanaşsaq, bu fikirlə də razılaşmalı oluruq. Belə ki, abidələrdə yiyəlik halın şəkilçisiz forması, yəni sıfır forma daha funksionaldır. Başqa sözlə desək, tarixi baxımdan şəkilçili və şəkilçisiz formaların korrelyasiyası bir-birindən fərqlənir. Belə ki, yazılı abidələrdə şəkilçili formanın yerinə əksər hallarda şəkilçisiz formanın işləndiyini görürük. Azərbaycan dilçiliyində həm qeyri-müəyyən yiyəlik, həm də qeyri-müəyyən təsirlik halın adlıq hal kimi qiymətləndirilməsi də müşahidə olunur [15, s.238-245].

Problemə kontensiv tipologiya baxımından yanaşsaq, belə bir fikrə gələ bilərəm ki, türk dillərində yiyəlik hal nominativ quruluşun formalaşması nəticəsində yaranıb. Eyni fikri təsirlik hal haqqında da söyləmək olar. İstər türk, istərsə də Azərbaycan yazılı abidələrinin dili yiyəlik halın adlıq halın funksiyasının müəyyən hissəsini öz üzərinə götürdüyünü, yüksələn xətlə inkişaf etdiyini göstərir. Bu, 2-ci və 3-cü növ təyini söz birləşmələrinin tarixi inkişaf münasibətlərində də özünü göstərir.

Təsirlik hal. Qrammatik hallardan biri olan təsirlik hal və ya akkuzativ özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri ilə başqa hallardan seçilir. Təsirlik hal fellərdəki təsirlilik kateqoriyası ilə bağlıdır. Belə ki, fellərin təsirlilik və təsirsizlik üzrə diferensiallaşması təsirlik halın obyekt halı kimi formalaşmasına, müstəqim obyektin ifadəçisinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu hal ona görə qrammatikalarımızda təsirlik hal adlandırılır ki, üzərinə iş keçən, təsir göstərilən əşyanı bildirir. Nəzəri və tipoloji araşdırmalarda fellərdəki təsirlilik və təsirsizliyin yaranması və təsirlik halın formalaşmasını cümlənin nominativ quruluşu üçün başlıca amil kimi qəbul edirlər. Təsadüfi deyil ki, bəzən nominativ dillər akkuzativ dillər kimi də qəbul edilir. Təsirlik halda

olan söz bir qayda olaraq feli cümlələrdə işlənir və cümlənin müstəqim obyekt, yəni tamamlığı olur. Təsirlik halda olan söz yalnız o zaman ismi cümlələrdə işləyə bilər ki, həmin cümlə daxilində feli formaları ilə ifadə olunmuş bir üzvə aid olsun, məs: imtahanı uğurla verən tələbə buradadır [8] Təsirlik halda olan söz, əsasən, feli xəbəyə aid olur, həm də bu zaman feli xəbərin təsirli fellə ifadə olunması zəruri şərtlərdən biridir.

İsmin başqa hallarından fərqli olaraq təsirlik hal müstəqim obyektin ifadəçisi olduğu üçün cümlədə xəbərlilik şəkilçiləri qəbul edə və cümlənin xəbəri ola bilmir.

Müasir Azərbaycan dilində təsirlik halın şərti əlaməti -ı, -i, -u, -ü şəkilçisidir. Söz saitlə bitdikdə iki sait arasında bitişdirici – n samiti işlənir və şəkilçinin -nı, -ni, -nu, -nü variantları yaranır. Beşin mənə ver, atasın çağır və s. kimi danışiq dili üçün xarakterik olan formalar isə daha çox mənsubiyyət şəkilçisindən sonra işlənir. Məs: filmin axırın gözlə, onun maşının yaxşı təmir edin və s. Bəzən təsirlik hal şəkilçisi işlənmiş, lakin şəkilçisiz forma da müstəqim obyekt olur. Buna görə də Azərbaycan dilçiliyində bir sıra tədqiqatçılar ismin yiyəlik halı kimi, təsirlik halın da iki növünü fərqləndirirlər: 1. Müəyyən təsirlik hal; 2. Qeyri-müəyyən təsilik hal. Təsirlik hal şəkilçi ilə işləndikdə obyekt müəyyənlik məzmununu bildirir. Təsirlik hal şəkilçisi işlənmədikdə isə obyekt qeyri-müəyyənlik ifadə edir. Şəkilçisiz forma aid olduğu feli yanında gəlir. Onun yeri onun formasını müəyyənləşdirir. Şəkilçisiz formanı aid olduğu feldən uzaqlaşdırsa, yaxud ona müəyyənlik bildirən əvəzlik artırırsa, hökmən müəyyən təsirlik hala düşəcək. Məs: tələbə kitab oxuyur – tələbə kitabı indi oxuyur – tələbə bu kitabı oxuyur və s.

İsmin təsirlik halı həm cümlə, həm də feli birləşmə daxilində üzərində iş keçən obyekt bildirir. Obyekt mənası təsirlik halın başlıca əlamətidir. İsmin təsirlik halı müstəqim obyekt bildirməsi və yalnız feliə aid olması ilə bütün hallardan seçilir. Təsirlik halda olan söz əsasən təsirli fellərə, bəzən isə təsirsiz fellərə aid olur. Buna görə də Azərbaycan dilçiliyində təsirlik hallı feli birləşmələr iki yerə ayrılır:

1. İkinci tərəfi təsirli fellə ifadə olunanlar;
2. İkinci tərəfi təsirsiz fellə ifadə olunanlar [16, s.261].

İsmin təsirlik halı fellərdəki təsirliliklə bağlıdır. Genetik baxımdan təsirlik halı formalaşdıran da fellərin təsirlilik və təsirsizlik üzrə diferensiasiyasıdır. Konsentiv tipologiya baxımından cümlənin nominativ strukturunu formalaşdıran başlıca vasitələrdən biri də fellərdəki təsirlilik və ismin təsirlik halıdır. Buna görə də, belə bir fikirlə razılaşmaq lazım gəlir ki, ismin təsirlik halı təsirli fellərin tələbi ilə reallaşır. Təsirli fellər birinci növbədə ismin təsirlik halını tələb edir. Hətta fellərdə təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyaları ismin tə-

sirlik halının köməyi ilə izah edilir. Beləliklə, ismin təsirlik halı ilə təsirli fellər bir-biri üçün şərt olan və təsirlik hal feli birləşmələrdə zəruri ünsürlər kimi çıxış edən qütblər rolunu ifa edir. İsmın təsirlik halının təsirsiz fellərlə işlənməsi məhdud xarakterlidir. Lakin belə dil faktları həm müasir Azərbaycan dilində, həm də Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində müşahidə edilir. Dilin qədim dövrünə getdikcə fellərdəki təsirlilik və təsirsizlik üzrə səbətsizlik, onların bir-birinin yerində işlənməsi özünü daha qabarıq göstərir [3, s.260]. Bu, nominativ quruluşlu başqa dillərdə də özünü göstərir.

Azərbaycan dilində əsasən hərəkət bildirən getmək, gəlmək, gəzmək, dolanmaq, aşmaq, keçmək, qalxmaq, enmək, qaçmaq, yüyülmək, addımlamaq, hoppanmaq, çıxmaq, bəzən isə yaşamaq, yatmaq, durmaq, dayanmaq kimi təsirsiz fellər təsirlik halda olan sözlərlə işlənə bilər. Məs.: yolu getmək, yolu gəlmək, dünyanı gəzmək, şəhəri dolanmaq, səddi aşmaq, yolu keçmək, diki qalxmaq, dağı enmək, məsafəni qaçmaq, küçəni addımlamaq, yüz metri yüyülmək, gecəni oturmaq, gündüzü yatmaq, yazı yaşamaq, qışı sürülmək və s.

İsmın yönlük halı. Yönlük hal məkani-qrammatik hal olub ümumi qrammatik mənasına görə hərəkətin və ya əşyanın yönünü, istiqamətini bildirir. Yönlük hal başqa bir cəhətdən iş, hərəkət və ya əşyanın çatacağı son nöqtəni də bildirir. Yönlük halın şəkli əlaməti -a, -ə şəkilçisidir. Söz saitlə bitdikdə şəkilçinin əvvəlinə -y bitişdirici samiti, -in şəxs mənsubiyyət şəkilçisindən sonra isə -n samiti əlavə edilir. Məs. anaya, babasına və s. Yönlük halın ilkin və qədim göstəricisi -a, -ə şəkilçisi olmuşdur. Oğuz qrupu türk dillərində yönlük halın şəkli əlaməti demək olar ki, bir-birindən fərqlənmir.

Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində yönlük halın yerlik və çıxışlıq halları əvəz etməsi də müşahidə edilir. Məs.:

Qarşuna sürəhi gərək ayda dura gül-gül (Q.B-XIV)

Abidələrdə yönlük hal bəzən adlıq halla ifadə olunur. Başqa sözlə desək, adlıq hal formasında olan söz məzmunca yönlük halın yerində işlənir. Məs.: Bənim halım Yəqub ismarlağı (F.Əttar “Əsrarnamə”).

Bu hadisə dialekt və şivələrdə də özünü göstərməkdədir. Məs.: bu dədəsinə məslət gətədi [17, s.163]. Yönlük halı fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri də bu halın nominativ dil tipi ilə, cümlənin nominativ quruluşu ilə bağlı olmasıdır. Belə ki, aktiv və erqativ quruluşlu dillərdə yönlük hal mövcud olmur. İstər müasir türk dillərindəki yönlük, istərsə də qədim türk yazılı abidələrin dilində müşahidə olunan istiqamət halı nominativ quruluşun tələbi ilə yaranmışdır. Tədqiqatçılar abidələrdə müşahidə edilən istiqamət halının dildən çıxarılmasının aşağıdakı səbəblərini göstərirlər: 1) bu halın yönlük və yiyəlik hal tərəfindən sıxışdırılması; 2) taba qoşmasının funksiyasının artması [18, s.9].

Yönlük hal məkani-qrammatik hallar içərisində də xüsusi yerə malikdir. Başqa məkani-qrammatik hallardan fərqli olaraq yönlük hal qrammatik hallara daha yaxındır. Bu hal qrammatik hallarla məkani-qrammatik hallar arasında aralıq mövqedə dayanır.

Müasir Azərbaycan dilində yönlük hal həm fellərlə, həm də adlarla işlənir. Başqa sözlə, bu hal hərəkətin istiqamətləndiyi obyekt... bildirdiyi kimi, müəyyən əşyanın, əlamətin də yönümünü göstərə bilir” [15, s.253]. Lakin yönlük halın fellərlə işlənmə tezliyi daha çoxdur. Yönlük hal həm təsirli, həm də təsirsiz fellər tərəfindən idarə olunur. Lakin yönlük hal o zaman təsirli fellərlə işlənir ki, həmin cümlədə, yaxud da əvvəlki və ya sonrakı cümlədə təsirlik halda işlənən söz olsun.

Azərbaycan dilində yerlik və çıxışlıq halları da xüsusi yer tutur. Bu hallar türk dillərinin bütün məlum tarixi boyu öz sabit formasını, əsasını qoruyub saxlamış, bununla yanaşı, müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalmışlar. Belə bir fikir var ki, yerlik hal da qoşma əsasında yaranmış, adlıq və alət hallarını sıxışdıraraq hal sistemində öz yerini tutmuşdur. Çıxışlıq halın -dan, -dən formasının isə yerlik halın -da, -də şəkilçisi ilə istiqamət halının şəkilçisinin birləşməsi nəticəsində yaranması göstərilir [18, s. 21-23].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Юлдашев, А.А. Категория залога // Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.:– Наука, –1988, – 269-281 с.
2. Novruzov, M.D. Türk dillərində cümlənin quruluşu məsələsinə dair//Kontrastiv sintaksis (elmi əsərlərin tematik nümunəsi, – Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, – 1988. – 67-71 s.
3. Rəcəbli, Ə.Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2002. – 475s.
4. Благова, Г.Ф. Тюркское склонение в ареально-историческом освещении. –М.: Наука, – 1982. – 304 с.
5. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammaikası, I hissə, Fonetika, leksika, morfolojiya. – Bakı: “MBM” Nəşriyyatı, – 2008. – 354s.
6. Благова, Г.Ф. Категория падежа // Сравнительно историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – М.: Наука, – 1988, – 22-117 с.
7. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili Morfolojiya, III hissə. – Bakı: Maarif, – 1983, – 320s.
8. Xanbabayeva, Y. Azərbaycan və ingilis dillərində nitq və eşitmə felləri, / Fil. f.d. dissertasiyasının avtoreferatı/. –Bakı, –2015. – 25s.
9. Дмитриев, Н.К. Грамматика кумыкского языка. – М.-Л.: АН СССР, – 1940. – 206 с.

- 10.Реформатский А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова // Морфологическая типология и проблема классификации языков. – М.-Л.: Наука, –1965.– 64-92 с.
- 11.Məmmədov, N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. – Bakı: Maarif, – 1971. – 368s.
- 12.Mirzəzadə, H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. – Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, – 1990. – 376s.
- 13.Котвич, В. Исследование по алтайским языкам. – М.: Изд-во Иностранной литературы, – 1962, – 371 с.
- 14.Məmmədov, Y. Orxon-Yenisey abidələrində isim (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) – Bakı: – 1979. – 70s.
- 15.Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 2002. – 369s.
- 16.Seyidov, Y.M. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. – Bakı: Maarif, – 1966. – 340s.
- 17.Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. – Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, – 1967. – 282s.
- 18.Общее языкознание. Внутренняя структура языка. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, – 1972. – 568 с.

Ulviyyə Aliyeva

Summary

Nominative structure of the sentence and the case category of the noun

The case of the noun and, in general, the case system of nouns are important in the formation of the nominative structure of the sentence. Thus, the differentiation of verbs in the language in terms of transitivity or intransitivity, the formation of a direct object required by the transitive verbs, are the main creative factors of the nominative structure of a sentence. The case category is one of the most studied in Turkic languages, both synchronously and diachronously. The same can be said about Azerbaijani language.

In modern Turkic languages, there exists mainly six-case system: *adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq* (Nominative, Genitive, Dative, Accusative, Locative, Ablative). Therefore, we have to agree with such a concept that the Turkic languages have a single case system. For clarification of the nominative language type three cases – the nominative, genitive and accusative – are studied in separate parts.

Резюме

**Именительная структура предложения и падежная категория
существительного**

Падежи имен существительных и в целом, система падежей имени существительного играют важную роль в формировании номинативной структуры предложения. Таким образом, дифференциация глаголов в языке с точки зрения переходности и непереходности, формирование прямого объекта, требуемого переходными глаголами, были основными факторами, которые создают номинативную структуру предложения. Категория падежей – одна из наиболее изученных категорий в тюркологической лингвистике, как синхронно, так и диахронно. То же самое наблюдается и в азербайджанском языкознании.

В современных тюркских языках в основном проявляется система шести падежей: именительный, родительный, дательный, винительный, местный, исходный. В азербайджанском языкознании именительные, родительные, дательные падежи включены в грамматические, винительные, местные, исходные падежи включены в пространственно-грамматические падежи.

*Rəyçi: fil.f.d., dos.M.Məmmədov
Redaksiyaya daxil olub:29.01.2021*